

Jerzy Reichan
Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków
jerzyreichan@wp.pl

WYRAZY Z FORMANTEM *-ACJA* W GWARACH POLSKICH NA TLE HISTORYCZNOJĘZYKOWYM¹

Słowa kluczowe: dialektologia polska, słowotwórstwo polskie, polskie słowotwórstwo gwarowe
Keywords: Polish dialectology, Polish word-formation, Polish dialectal word-formation

Badacz zajmujący się formacjami z formantem *-acja* w gwarach polskich na tle historycznojęzykowym znajduje się w sytuacji bardzo pomyślnej. Tło historyczne może bowiem zarysować od okresu staropolskiego dzięki *Słownikowi staropolskiemu* (SSStp), mającemu *Indeks a tergo* (IndSSStp), pracy *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej* pod redakcją Krystyny Kleszczowej (1996) i książce Danuty Moszyńskiej *Morfologia zapożyczeń łacińskich i greckich w staropolszczyźnie* (1976). Do gruntownych studiów byłoby celowe skorzystanie z licznych słowników doby średniopolskiej, poczynawszy od XVI do XVIII w., ale do zarysowania tła historycznojęzykowego w artykule dialektologicznym wystarczy skorzystanie ze słownika Samuela B. Lindego (SL), który również ma swój *Indeks a tergo* (IndSL). Jeszcze nowszych danych dostarcza SJPd, także zaopatrzony w *Indeks a tergo* (IndSJPd). Na podstawie ostatniego z wymienionych opracowań Jadwiga Puzynina (1969) napisała pracę *Nazwy czynności we współczesnym języku polskim (słowotwórstwo, semantyka, składnia)*, w której określiła status tych spośród formacji z sufiksem *-acja*, które pełnią funkcję nazw czynności. Dalszy rozwój interesujących nas wyrazów w polszczyźnie

¹ Wygłoszone na posiedzeniu Komisji Językoznawstwa Oddziału Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, 21 III 2012 r. Tekst referatu wzbogacono wydanymi później źródłami.

literackiej przedstawia Krystyna Długosz-Kurczabowa w obszernym artykule (1988), o najnowszych zaś losach tego typu formacji pisze Danuta Buttler (1993). Wiedzę na interesujący nas temat stale wzbogacają książki Teresy Smółkowej (1976, 1998–1999, 2004–2006, 2010) poświęcone najnowszemu polskiemu słownictwu.

Jeśli chodzi o dialektologiczne dane materiałowe, stanowiące podstawę omawianych badań, to w Zakładzie Dialektologii Polskiej IJP PAN w Krakowie mamy olbrzymi zbiór polskiego słownictwa gwarowego, częściowo wydane drukiem w kilku tomach *Słownika gwar polskich* (od A do hasła *grzebliwy*) (SGP 1977–2016), częściowo zaś znajdującego się w kartotece tego dzieła (SGPkart). Do znajdujących się w tych zbiorach wyrazów z formantem *-acja* dotarłem bez trudu dzięki niewydanemu na razie drukiem *Indeksowi a tergo wyrazów z kartoteki Słownika gwar polskich* (IndSGP). Godzi się wreszcie wspomnieć o cennej pracy Władysława Cyrana, *Tendencje słowotwórcze w gwarach polskich* (1977), w której znajdują się niekompletne z dzisiejszego punktu widzenia informacje o interesującym nas typie wyrazów.

Zarysowawszy zakres bazy materiałowej niniejszego ujęcia i wspomniawszy o podstawowych opracowaniach, przechodzę do bardzo ważnej ogólnej charakterystyki interesującej nas formacji w polszczyźnie literackiej. Daje ją J. Puzynina:

-acja jest to najliczniej w języku polskim reprezentowany formant obcy w zakresie [kategorii] Nomina Actionis. Zakwalifikowano około 350 derywatów z formantem *-acja* jako należących do języka ogólnego, ale poza tym istnieje bardzo wiele terminów specjalistycznych z tym formantem; w pewnych zakresach omawiany typ jest kategorialny.

Ogromną większość derywatów z formantem *-acja* stanowią formacje zapożyczone z łaciny czy też współczesnych języków zachodnioeuropejskich (zwłaszcza z francuskiego) należące do słownictwa międzynarodowego. W języku polskim są one interpretowane jako derywaty, ponieważ obok nich zapożyczone zostały również czasowniki (por. *adiustacja* – *adiustować*, *administracja* – *administrować* itd.). Oczywiście obok tego istnieje spora liczba rzeczowników z suf. *-acja*, które na gruncie polskim nie są motywowane, np. *konwersacja*, *supremacja*, *subordynacja* itd.

Istnieje też pewna liczba formacji z sufiksem *-acja* powstałych na gruncie polskim. Do nich należą np. *deglomeracja*, *dekatyzacja*, *deklasacja*, *funkcjonalizacja*, *kompromitacja*, *trawestacja* i in. Tendencje do tworzenia formacji z tym sufiksem od wszelkich czasowników zapożyczonych poświadczają też twory takie, jak *analizacja*, *aranżacja* (por. o nich W. Doroszewski: O k. s. II, 352–354) [Doroszewski 1968 – J.R.].

Derywaty z sufiksem *-acja* mogą mieć za podstawę prawie wyłącznie czasowniki obce z sufiksem *-owa(ć)*, *-(fik)ować* i *-(iz)ować*. Jako wyraz z tematem rodzimym traktowana jest powstała na gruncie polskim *pielęgnacja* (uważana przez językoznawców za niepoprawną, por. W. Doroszewski: *ibid.*, s. 406–407), temat rodzimy tkwi (również i genetycznie), w żartobliwej, sfrageologizowanej *krępacji* (por. *bez krępacji*) (Puzynina 1969: 40–41).

Powyższe sformułowania J. Puzyniny stanowią punkt wyjścia moich dalszych rozważań.

W niniejszym artykule zajmę się przede wszystkim tymi gwarowymi wyrazami z formantem *-acja*, których podstawami derywacyjnymi są wyrazy (czasowniki na *-ować*) zapożyczone z łaciny bezpośrednio lub za pośrednictwem języków zachodnioeuropejskich, a dodatkowo także tymi, których podstawy słotwórcze są niełacińskie. Drugą z wymienionych grup formacji, skądinąd bardzo interesującą, potraktowałem skrótowo, ponieważ poświęciłem jej osobny artykuł (zob. Reichan 2012).

Przechodzę do punktu pierwszego, a więc do tych wyrazów z formantem *-acja*, które mają źródłosłów łaciński bezpośredni lub za pośrednictwem języków zachodnioeuropejskich. Uprzedzając to, o czym będę pisał poniżej, pragnę zauważyć, że w gwarach znacznie częściej niż w polszczyźnie literackiej brak dla wyrazu z formantem *-acja* motywującego go czasownika na *-ować*. Ale do tych spraw wrócimy.

Zanim zagłębimy się w problematykę gwarową, przyjrzyjmy się interesującym nas sprawom w polskiej przeszłości językowej. Danych dostarczają SStP wraz z IndSStP, a także praca *Słotwórstwo języka doby staropolskiej* (Kleszczowa 1996). Jak się okazuje, w okresie najdawniejszym zapisano zaledwie pięć takich formacji. Są nimi: *ekwitacyja*, *kołacyja* (pod hasłem (*kolacja*) *kołacyja*), *kwitacyja*, *prokuracyja*, *stacyja* (SStP).

Masowo rozpoczęło się zapisywanie interesujących nas wyrazów – jak pisze o tym D. Moszyńska (1976) – dopiero począwszy od XVI w. Autorka zaznacza, że na 307 pożyczek należących do łacińskiego typu rzeczowników na *-tio*, *-tionis* i *-sio*, *-sionis* tylko osiem (oczywiście w świetle posiadanych materiałów) wprowadzono przed XVI w., por.:

Przypuszczalnie wpływał na to charakter rzeczowników należących do tej grupy, są to przede wszystkim abstrakta, a te bardzo rzadko wchodziły do polszczyzny przed rozkwitem literatury humanizmu (ibid.: 67).

Moszyńska wskazuje na typy zmian semantycznych, jakie daje się zauważyć przy zapożyczaniu wyrazów z łaciny, np. łacińskie *procuratio* oznaczało zajmowanie się czymś, zaś polska *prokuracyja* (z wygłosowym *a* pochylonym) była związana z postępowaniem sądowym (ibid.).

Obliczyłem, że Moszyńska omówiła w swoim dziele 164 wyrazy na *-acyja*. Większość z nich dotrwała do naszych czasów, wymienię kilkanaście z nich: *apelacyja*, *aplikacyja*, *gratyfikacyja*, *imaginacyja*, *kalkulacyja*, *konfederacyja*, *konfirmacyja*, *kongregacyja*, *legacyja*, *likwidacyja*, *narracyja*, *perturbacyja*, *prezentacyja*, *reprezentacyja*, *weryfikacyja*, *wizytacyja*. Niektóre spośród tego typu formacji wyszły z użycia, np. *amplifikacyja* ‘poszerzenie’, *dysmembracyja* ‘rozdzielenie’, *konfedacyja* ‘przyznanie praw lennych’. Niektóre są dziś zastępowane innymi formacjami mającymi tę samą podstawę słotwórczą, np. zamiast *aprobacyja* używamy obecnie wyrazu *aprobata*, zamiast *cytacyja* mówimy *cytat*, zamiast *dysputacyja* mówimy *dysputa*.

Przyjrzyjmy się z kolei materiałowi SL, wydobytemu za pomocą IndSL. W słowniku tym interesujących nas wyrazów jest 243, a więc około 100 więcej niż w pracy Moszyńskiej. Nie jest to zaskakujące. Wszak SL zawiera też dane z XVII i XVIII w., kiedy to – ze względu na stały wpływ łaciny – liczba formacji z *-acja* ciągle wzrastała.

W XIX i w 1. połowie XX w. pojawiło się w polszczyźnie mnóstwo nowych wyrazów z formantem *-acja*, mających podstawy łacińskie lub zachodnioeuropejskie. Rejestruje je wiernie SJPD w liczbie 1246, a więc mniej więcej pięć razy większej niż w SL.

O masowym dalszym wzroście liczebności interesujących nas wyrazów w polszczyźnie literackiej i rozmaitych związanych z nimi zagadnieniach informują wspomniane wyżej artykuły (Długosz-Kurczabowa 1988; Buttler 1993) i książki (Smółkowska 1976, 1998–1999, 2004–2006, 2010).

Czas teraz przejść do sedna zagadnienia, czyli do sytuacji w gwarach polskich.

Niektóre spośród wyrazów z formantem *-acja* przedostawały się stopniowo z polszczyzny literackiej do gwar. Kiedy się ten proces zaczął, trudno powiedzieć wobec braku materiałów dialektologicznych z okresu poprzedzającego wiek XIX. SKarł podaje nam materiał do wyrazów z formantem *-acja* zapisany przez folklorystów, etnografów i dialektologów w XIX w.

Interesujących nas wyrazów mających podstawy słowotwórcze łacińskie lub zachodnioeuropejskie jest w tym słowniku w sumie 29. Podam je w formie podstawowej, chociaż w poszczególnych gwarach występują w rozmaitych realizacjach fonetycznych.

Najpierw wymienię 22 wyrazy powszechnie znane i zrozumiałe, niewymagające żadnych znaczeniowych objaśnień. Są nimi: *apelacja*, *asekuracja*, *defraudacja*, *deklaracja*, *desperacja*, *edukacja*, *eksportacja*, *fundacja*, *iluminacja*, *kalkulacja*, *klasyfikacja*, *kolacja*, *licytacja*, *obserwacja*, *oracja*, *reklamacja*, *rekreacja*, *reperacja*, *rujnacja*, *separacja*, *spekulacja*, *subordynacja*.

Kolejną grupę stanowi sześć wyrazów obecnie przestarzałych. Są nimi: *asygnacja* ‘asygnata’, *delacja* ‘donos, denuncjacja’, *konsolacja* ‘stypa’, *kontentacja* 1. ‘ukontentowanie’, 2. ‘dobre wynagrodzenie’, 3. ‘dobre utrzymanie’, *subhastacja* ‘licytacja’, *turbacja* ‘zmartwienie, frasunek’.

Do tego dochodzi *reberacja* ‘ruchawka w roku 1846’, będąca zapewne kontaminacją rodzimego wyrazu *rabacja* i zapożyczonego *rebelia*.

Wspomnę, że w SKarł jest jeszcze pięć formacji z podstawami słowotwórczymi niełacińskimi i jeden wyraz niejasny etymologicznie. Ale o tych sprawach będzie mowa niżej.

Po ukazaniu się SKarł, a więc od początku XX w., nadchodzi zapoczątkowany przez Kazimierza Nitscha okres niezwykle bujnego rozwoju dialektologii polskiej. Ukazuje się mnóstwo publikacji dialektologicznych, które wraz z materiałami starszymi i źródłami rękopiśmiennymi dostarczyły danych leksykalnych do ogromnej karteoteki dialektologicznej, będącej podstawą nowego *Słownika gwar polskich* PAN (SGP).

Po przejrzeniu tej kartoteki, oczywiście posłużwszy się *Indeksem a tergo* (IndSGP), stwierdziłem, że do wyliczonych poprzednio 29 wyrazów z *-acja* mających podstawy łacińskie lub zachodnioeuropejskie przybyły 103 pozycje nowe, tj. takie, których nie było w SKarł².

Podobnie jak przy wyliczaniu danych z SKarł podam je w postaciach podstawowych.

94 spośród tych wyrazów są dobrze zrozumiałe. Są nimi: *administracja, adoracja, agitacja, amputacja, aplikacja, cywilizacja, deklamacja, dekoracja, delegacja, deportacja, destylacja, dewaluacja, donacja, egzaminacja, egzortacja, farmacja, fermentacja, fiksacja, germanizacja, gratulacja, imitacja, inflacja, informacja, inseminacja, instalacja, intabulacja, irytacja, izolacja, kanalizacja, kanonizacja, kapitulacja, kasacja, kastracja, katechizacja, kolonizacja, komasacja, kombinacja, komplikacja, komunikacja, koncentracja, konfederacja, konfirmacja, kongregacja, konsekracja, konserwacja, kontraktacja, konwersacja, koronacja, kuracja, kwalifikacja, legitymacja, libacja, likwidacja, machinacja, manifestacja, manipulacja, mechanizacja, medytacja, melioracja, mobilizacja, motoryzacja, negacja, notacja, numeracja, obligacja, okupacja, ondulacja, operacja, ordynacja, organizacja, orientacja, owacja, pacyfikacja, parcelacja, plantacja, profanacja, prolongacja, propinacja, punktacja, radiostacja, regulacja, rejestracja, reparacja, restauracja, sanacja, sensacja, stacja, suplikacja, sytuacja, ubikacja, unifikacja, wakacja, wariacja, wizytacja.*

Dziewięć formacji wymaga komentarza. Okazało się, że wyrazy z *-acja* tak się w gwarach zadomowiły, że na ich wzór rozpoczęto tworzenie nowych formacji, co ciekawe, mających podstawy łacińskie i zachodnioeuropejskie. Skoro istniał czasownik *dezertować*, utworzono *dezertację*, skoro istniał czasownik *perswadować*, utworzono *perswadację*, a skoro istniał czasownik *tortuować*, utworzono *torturację*. Z kolei czasownik *rewidować* i rzeczownik *rewizja* złożyły się na powstanie nowej formacji *rewizacja*. Od *metryka* powstała *metrykacja* ‘ślub cywilny’, od *studerować* ‘studiować’ – *studeracja* ‘studia’, od *kolacja* utworzono *podkolacja*, a od *zdegradować* – *zdegradacja*. Zagadkowa jest *superacja ziemi* zapisana bez podania znaczenia jeden raz w południowej Wielkopolsce, charakter tego wyrazu wskazuje na źródło łacińskie.

Podsumowując powyższe rozważania, można stwierdzić, że w gwarach polskich zapisano około 130 wyrazów z formantem *-acja* mających podstawy łacińskie lub zachodnioeuropejskie

Interesujący jest sposób adaptacji tego typu leksemów do gwar polskich.

Wyrazy obce zasłyszane przez mieszkańca wsi, będącego często w tych odległych czasach analfabetą lub półanalfabetą (w 1921 r. jedną trzecią ludności Polski stanowili analfabeci, do których należy dołączyć też dużą liczbę półanalfabetów i analfabetów wtórnych), musiały być jakoś przystosowane do rodzimego systemu gwarowego.

2 Za pozwolenie na skorzystanie z kartoteki składam serdeczne podziękowanie kierownicze Pracowni Dialektologii Polskiej IJP PAN w Krakowie, prof. dr hab. Annie Tyrpie.

Tak czy owak, gdy w 1939 r. przed wybuchem wojny ogłoszono mobilizację, miliony ust zaczęły z przerażeniem powtarzać ten wyraz. Na wsi nieliczne tylko osoby przeczytały go w gazetach. Wyraz był trudny, obcy. Zaczęto go jakoś przyswajać do rodzimych systemów gwarowych. Przede wszystkim nastąpiła labializacja -o- w pierwszej sylabie. Skoro w wielu gwarach wyrazy *mocny*, *mokry* wymawiano jako *mυocny*, *mυokry*, to i początkowe *mo-* w wyrazie *mobilizacja* wymawiano jako *mυo-*. Zakończenie *-acja* także brzmiało w gwarach obco. Skoro znano już od dawna w gwarze wyrazy *parafjio* czy *parafó*, *procesyio* czy *procesio*, było rzeczą naturalną, że *mobilizacja* przekształciła się na *mυobilizacio* lub *mυobilizacyio*. Takie właśnie postacie fonetyczne zapisano w wielu wsiach po II wojnie światowej.

Nie na tym jednak koniec przemian. Przy szybkim, niedokładnym powtarzaniu zgubiło się nagłosowe *m-* i w miejscu postaci *mυobilizacio* czy *mυobilizacyio* pojawiła się postać *υobilizacio* czy *υobilizacyio*, a stąd już tylko krok do skróconej, uproszczonej o jedną sylabę postaci *υoblizacio* czy *υoblizacyio*, kojarzących się z powszechnie w gwarach znanymi wyrazami *υoblizać się*, *υoblizować się* w znaczeniu 'oblizać się, oblizywać się'.

Formy *υoblizacio* czy *υoblizacyio* zapisano po II wojnie światowej w szeregu gwar Polski centralnej, a więc w Małopolsce północnej, w Wielkopolsce wschodniej i na południowym Mazowszu. I tak na przykład w Kramsku pod Koninem we wschodniej Wielkopolsce zapisano: *pšet tom vojnom zrob'ti υoblizacyiom v Pontnov'e* (SGPkart). Z kolei we wsi Lgota Gawronna pod Włoszczową zapisano: *v lipcu pšet same žnivy byua υoblizaciã* (SGPkart). Kapitalny zapis gwarowy pochodzi od Karola Dejny ze wsi Jawór pod Piotrkowem Trybunalskim: *υoblizacio – υoblizujum se na luži, zeby jix duzo zabraž na vojne*, czyli 'oblizują się na ludzi, żeby ich dużo zabrać na wojnę' (Dejna 1979: 186). Tok rozumowania informatora gwarowego był zatem następujący: tak jak pies na widok słoniny oblizuje się ze smakiem, tak samo oficerowie spisujący rekrutów do armii oblizują się ze smakiem, starając się jak najwięcej zapisać ich do wojska. Z przykładu tego widać, jak zmieniała się motywacja omawianego wyrazu: formacja *υoblizacio* jest w świadomości użytkowników omawianej gwary motywowana czasownikami *υoblizać się*, *υoblizować się* 'oblizać się, oblizywać się'. W omawianym przypadku mamy zatem do czynienia z adideacją wyrazu *mobilizacja* do *oblizać się*, *oblizować się*.

Przyjrzyjmy się z kolei zapożyczonemu z języka francuskiego wyrazowi *ondulacja*. Podobnie jak *mobilizacja*, słowo *ondulacja* zapisano w gwarach tylko w powojennych źródłach dialektologicznych. Relacje pochodzą z licznych gwar małopolskich, mazowieckich, wyjątkowo jedno poświadczenie pochodzi z Pomorza.

Ten nieznaný wcześniej w gwarach wyraz musiał się też jakoś w nich zadomowić. Otóż oczywiście zmienił swoje *-acja* na *-acjo*, *-acyja*, *-acyjo*, ale na tym nie koniec. Zaskakujące jest to, że wyjątkowo tylko zanotowano labializację nagłosowego *o-*, czyli formę *υondulacyio* (w Brudzewicach pod Opoczmem) (SGPkart). Często natomiast obserwuje się inne zjawisko językowe. Zamiast spodziewanego

ondulacyjo stwierdzono w dość licznych gwarach zaskakującą postać *andulacyjo*. Powstanie tej formy można wytłumaczyć hiperpoprawnością. Dobrze znanym zjawiskiem gwarowym jest częste występowanie grupy *on* w miejscu literackiego *an*, np. gwarowe *maślanka* (tu oddziaływanie spółgłoski nosowej), *pon*, *baron* (w tych przypadkach wzdłużenie zastępcze) w miejscu literackich: *maślanka*, *pan*, *baran*. Ludzie posługujący się gwarą często zdają sobie sprawę z różnic pomiędzy ich wymową a wymową stosowaną w polszczyźnie literackiej. W naszym przypadku użytkownicy gwary zastąpili niepoprawne w ich mniemaniu połączenie *on-* połączeniem *an-*. Forma *andulacyjo* przez kogoś używana rozeszła się potem po rozległym terytorium. Relacje tego typu notowano w Małopolsce południowo-wschodniej i północnej oraz na południowym Mazowszu. Natomiast w okolicach Brześcia Litewskiego nagłosowe *a-* w *andulacja* mogło powstać jako skutek wpływu białoruskiego akania.

Nie na tym jednak kończą się przygody z gwarowymi realizacjami wyrazu *ondulacja*. W wielu wsiach Małopolski północnej i w dwu wsiach na Pomorzu (w okolicach Rypina i Lipna) pojawił się szereg realizacji z nagłosowym *m-*. Wymienię je: *mondulacjo*, *mondulacyja*, *mondolacja*, *mondalacyja*, *mundulacjo*, *mundulacyjo*, *mandalacja*, *mandulacyja*.

Przypuszczam, że na powstanie postaci z nagłosowym *m-* typu *mondulacja*, *mandulacja* wpłynął od dawna i często w gwarach notowany wyraz *moda*. Ondulacja jest czymś modnym, więc może na zasadzie kontaminacji wyrazów *ondulacja* i *moda* powstała postać *mondulacja*, a na zasadzie kontaminacji wcześniej powstałej formy *andulacja* i słowa *moda* powstała *mandulacja*.

Wyrazem, który dawno przedostał się do gwar z polszczyzny literackiej, jest *rekreacja*. Sprawia on użytkownikom gwary ogromne trudności.

Po pierwsze, nie mogły gwary zaakceptować nieznanego w dialektach sąsiedztwa samogłosek *e* i *a*, więc skasowały *-e-*, pozostawiając *-a-*.

Po drugie, ponieważ w gwarach pierwotne znaczenie wyrazu *rekreacja* 'przerwa między lekcjami, pauza, czas wolny od nauki, zwłaszcza po południu, odpoczynek, rozrywka po pracy' rozszerzono na 'zabawa', a nawet na 'zabawa taneczna', przy której konieczny jest udział orkiestry, a więc granie na różnych instrumentach, wobec tego wyrazy *grać* i *granie* zaczęły wywierać wpływ na **rekrację*. Stąd powstały w gwarach postaci *regracjo*, *regracyjo*.

Po trzecie, w niektórych wsiach nastąpiła dysymilacja dwu *-r-*, stąd realizacja *legracyj* odnotowana w czasopiśmie „Zwrot” na Śląsku Cieszyńskim.

Po czwarte, nieznanne w dialektach nagłosowe *re-* zmieniono w niektórych gwarach na swojski przedrostek *roz-*, ewentualnie *roze-*. Przemiana ta nastąpiła na obszarze kaszubsko-kociewskim, skąd różne źródła podają postać *rozegracjã*. Pod Radzyniem na Podlasiu zapisano *rozgracja*.

Omówiłem kilka najbardziej charakterystycznych wyrazów z *-acja*, których występowanie stwierdzono na dużych obszarach. Pozostałe przykłady nie mają tak szerokiej dokumentacji, a niektóre zanotowano tylko w pojedynczych wsiach.

Co można najogólniej powiedzieć o zmianach adaptacyjnych omawianych wyrazów?

1. Wyrazy tego typu ulegają z reguły procesom fonetycznym przystosowującym obce słowo do rodzimego systemu fonetycznego. Jako przykład można podać leksem *kasacyja*, który w gwarach Polski północnej jest wymawiany jako *kasacija* ze względu na północnopolską systemową wymowę samogłoski *-y-* jako *-i-*. Innym przykładem może być wyraz *kanonizacja*, który w gwarze Krajny na Pomorzu jest wymawiany *kanónizaciöu*, czyli ze zwężoną dyftongiczną wymową *a* pochylonego, charakterystyczną dla tej gwary.
2. W omawianym typie wyrazów obserwujemy nieraz zjawisko dysymilacji, które zobrazowałem zmianą postaci *regracja* ('rekreacja') na *legracja*. Innym przykładem może być dysymilacja widoczna w *kalkulacji*, która w gwarach często bywa realizowana jako *karkulacja*.
3. Niekiedy obserwujemy ucięcia początkowej części wyrazu, np. *sygnacyjo* zamiast *asygnacyjo*, *seminacja* zamiast *inseminacja*.
4. Kolejnym zjawiskiem jest adideacja, którą omówiłem szczegółowo przy okazji przedstawiania zmian w leksemach: *mobilizacja*, *ondulacja* i *rekreacja*.

Dotychczas scharakteryzowałem przykłady wybranych wyrazów z formantem *-acja* mających podstawy słowotwórcze wywodzące się z łaciny lub języków zachodnioeuropejskich.

Powstała jednak w języku polskim tendencja do tworzenia formacji z formantem *-acja* derywowanych od podstaw słowotwórczych niełacińskich. Tendencja ta, bardzo słabo zaznaczająca się w języku literackim, nieco silniejsza jest w gwarach polskich. Formacjom tego typu poświęciłem osobny artykuł (Reichan 2012). Nie będę ich tu więc szczegółowo omawiał, ale wyliczę je i przedstawię ich ogólną charakterystykę.

Zanim zajmę się danymi gwarowymi, zatrzymam się na chwilę przy sytuacji w polskim języku literackim.

Hybrydy językowe z formantem *-acja*, w których podstawa słowotwórcza jest niełacińska, a formant łaciński, wielokrotnie krytykował Witold Doroszewski (1962, 1963, 1964, 1968). Chodziło tu głównie o wyraz *pielęgnacja*, derywowany od *pielęgnować*, który zapożyczono z niemieckiego *pflegen* o tym samym znaczeniu (Doroszewski 1962: 550–551, 1963: 40–41; wcześniej na temat *pielęgnacji* Sieczkowski 1935; por. też etymologię w SEBor: 429). Drugim tego typu słowem była *krępacja* od *krępować się* (Doroszewski 1964: 283–284, 1968: 378). Oba te leksemy znalazły się w SJPD z odpowiednimi kwalifikacjami: „*krępacja* – pospolite (rażące, jeżeli nie użyte ironicznie) ‘zażenowanie, krępowanie się’” (SJPD III: 1138); „*pielęgnacja* (lepiej: *pielęgowanie*) ‘wykonywanie posług i zabiegów przy chorych, dzieciach, starcach, wykonywanie czynności mających na celu osiągnięcie rozwoju roślin i zwierząt, utrzymywanie czego w należyтым stanie, doskonalenie czego, pielęgowanie, opieka’” (SJPD VI: 316).

Na temat tego typu formacji (i nie tylko) Stanisław Westfal napisał w 1954 r. artykuł w londyńskich „Wiadomościach”. Stał w obronie wyrazu *pielęgnacja* używa-

nego w rozmaitych podręcznikach zajmujących się hodowlą zwierząt i roślin. Nie to jednak było naczelnym argumentem. Westfal znalazł to słowo u Henryka Sienkiewicza i Stefana Żeromskiego, a to już nobilituje *pielęgnację* w sposób wystarczający. Wyraz gwarowy *marnację* znalazł u Władysława Reymonta, zaś *markierację* 'całość wysiłków zmierzających do wykręcenia się z wojska' (z niemieckiego *markieren*) znał z byłego zaboru austriackiego, czyli z południowej Małopolski. Przytoczył też słowo *rabacja* (od *rabować*), kojarzące się z powstaniem 1846 r. Jako od poprzednich późniejsze wymienił *bolszewizację* (od *bolszewizować*) i rolniczy termin fachowy *jarowizację* (zapożyczony z rosyjskiego, utworzony od przymiotnika *jary* 'o zbożu: siany na wiosnę') (Westfal 1954). Notabene wyrazy *bolszewizacja* i *jarowizacja* znalazły się w SJPD (I: 606, III: 327).

Do wymienionych poprzednio formacji obecnych w polszczyźnie literackiej powinno się dodać niezamieszczony w żadnym słowniku polskiego języka literackiego wyraz *częstacja*. Słowo to niesłusznie zamieścił Jan Karłowicz w SKarł (I: 283), a za nim podają je W. Cyran (1977: 96) i SGP (V: 124). W istocie wyrazu tego użyli Oskar Kolberg w Krak II (s. 5) i Pozn I (s. 247–248) oraz Stanisław Polaczek w monografii *Wieś Rudawa (pod Krakowem)* (1892: 63) w opisie uroczystych przyjęć wiejskich, a zatem nie jako cytatu, tylko jako własnego, używanego przez siebie słowa. Formację *częstacja* należy zatem uznać nie za wyraz gwarowy, lecz za należący do XIX-wiecznej polszczyzny ogólnej.

Wspominany poprzednio S. Westfal zwraca też uwagę na analogiczną tendencję w języku angielskim, por.:

Owóz łacińskie z pochodzenia *-ation* (w rozszerzeniu *-iz-ation*) mają Anglicy w szeregu zupełnie normalnie przez się używanych tworów-stworów ukutych z rodzimych (tj. anglosaskich) lub przyswojonych słów: *bother-ation* ['kłopot, udręka, przykrość'], *flirt-ation* ['flirt'], *starv-ation* ['głód, przymieranie głodem'], *Western-iz-ation* ['wprowadzanie pojęć, sposobów życia, pracy charakterystycznych dla Zachodu'] itd. Takie twory według Jespersena zaczęły powstawać w XVIII w. (Westfal 1954: 5).

Przechodzę teraz do gwarowych formacji z formantem *-acja* utworzonych od podstaw niełacińskich.

Należą tu wyrazy mające podstawy słowotwórcze rodzime, polskie oraz kilka takich, których podstawy słowotwórcze zostały zapożyczone od wyrazów niemieckich. Materiał, którym się zajmę, pochodzi z wszystkich gwar polskich, włączając w to dialekt kaszubski, uznany niedawno za odrębny język. Słownictwo gwarowe podaję w zapisie uogólnionym. Najpierw wymienię formacje prostsze, łatwo zrozumiałe, w drugiej serii zajmę się trudniejszymi, wymagającymi komentarza.

A oto owe formacje prostsze:

bogacja 'bogactwo' < *bogaty*;
budacja 'budowanie' < *budować*;

buntacja ‘buntowanie’ < *buntować*;
durnacja ‘coś pozbawionego sensu’ < *durnować* ‘wygłupiać się, wariować’;
furgacja ‘zamieć, zawieja’ < *furgać* ‘o wietrze, śniegu: mieść, miotać’;
kołowacja ‘krzątania, bieganina’ < *kołować się* 1. ‘kołować się’, 2. ‘chodzić jak błędny’;
krępacja ‘krępowanie się’ < *krępować się*;
marnacja ‘marnowanie’ < *marnować (się)*;
mordacja ‘trudne warunki życiowe’ < *mordować się* ‘męczyć się’;
oddalacja ‘zawieszenie, odroczenie’ < *oddalić* ‘spowodować odroczenie’;
opiekacja ‘opiekowanie się, np. w chorobie’ < zanotowanego w tej samej wsi: *opiekać*
 kogo ‘opiekować się kimś’;
pielęgnacja < *pielęgnować*;
pluskacja ‘słota, szaruga’ < *pluskać*;
postacja ‘figura ludzka, postać’ < *postać* (rzeczownik);
rabacja ‘niespodziewany napad na bezbronnych’, związane z rokiem 1846 < *rabować*;
rybacja ‘łowienie ryb’ < *rybować* ‘łowić ryby’;
strapacja ‘strapienie’ < *strapić się*;
żebracja ‘zebranie’ < *żebrować* ‘żebrać’.

Przechodzę do trudniejszych pozycji:

bedacja ‘licytacja’ < *bedować* ‘licytować’, Kaszuby; z niem. *bieten* ‘prosić’;
butacja ‘licytacja’ < *butować* ‘licytować’, Kociewie;
górzniacja ‘rozgoryczenie’ – nieznana podstawa słowotwórcza, ale wiąże się chyba –
 jak mi zasugerowała Anna Tyrpa – z takimi wyrazami gwarowymi, jak: *gorze, gore,*
gorzki, gorycz;
kunieracja ‘wymyślanie komuś, łajanie’ < *kunierować* ‘wymyślać komuś, łajać’;
 z niem. *kujonieren* ‘szykanować’;
liwracja ‘dostarczanie’ < *liwrować* ‘dostarczać’, Kaszuby; z niem. *liefern* ‘dostarczać’;
obytacja ‘gospodarstwo’, Polacy z okolic Tarnopola; jest to wyraz zapożyczony
 z ukraińskiego, w którym ma znaczenie ‘miejsce zamieszkania, siedziba, stałe
 zamieszkanie’;
oblegacja ‘zebranie się u kogoś w celu wspólnej pracy darmo odbywanej, np. wspólne
 przedsięwzięcie lnu’ < *oblegać*; znaczenie tego wyrazu tłumaczy następujący cytat: *obległo*
cię gromada dzieci ‘masz na utrzymaniu gromadę dzieci’;
okoracja ‘zachody w jakiejś sprawie’ < *okorować* 1. ‘obrzynać deski’, 2. ‘dokuczać słowami’,
 Cieszyńskie;
skwinacja – nazwa jakiejś psiej choroby – etymologia nieznana;
todracja ‘podróż z przeszkodami’ < *todrować* ‘podróżować w sposób uciążliwy, np.
 wozem o żelaznych obręczach’, Kaszuby;
udracja ‘strapienie’ < *udrować się* ‘droczyć się’; por. związek frazeologiczny *iść z kimś*
na udry;
wagacja ‘niewola, przymus’; cytat: *abo to nam dzisiaj wagacyja chodzić mu na robotę?* <
 < *wagować się* ‘nie śmieć, nie odważać się’;
welacja ‘wybory posłów, głosowanie’ < *welować* ‘wybierać posłów, głosować’, Kaszuby;
 z niem. *wählen* ‘wybierać, głosować’.

W sumie w gwarach zanotowano 31 wyrazów z formantem *-acja* mających podstawy słowotwórcze niełacińskie i niezachodnioeuropejskie. Jeżeli dodamy do nich 130 słów z *-acja* mających podstawy łacińskie lub zachodnioeuropejskie, otrzymujemy łączną liczbę 161.

Tylko kilka wyrazów rozprzestrzeniło się szerzej w dialektach. Pozostałe – w świetle posiadanych materiałów – nigdzie nie występują masowo.

W odniesieniu do formacji z podstawami słowotwórczymi niełacińskimi i niezachodnioeuropejskimi nasuwa się następujące podsumowanie: jeżeli nawet stwierdzamy, że formacje tego typu występują na terenie któregoś z dialektów, to zawsze są to tylko nieliczne relacje. Nawet na terenach, z których mamy bardzo obfite źródła, występują one wyjątkowo. Zatem tendencja do tworzenia wyrazów za pomocą formantu *-acja* jest wszędzie słaba. Jednak da się wyróżnić trzy terytoria, na których skłonność taka jest nieco większa niż gdzie indziej. Są nimi: Małopolska południowa, Mazowsze wschodnie wraz z Podlasiem i Kaszuby.

Jest jeszcze jeden problem dotyczący wszystkich omawianych przykładów. Otóż w Małopolsce południowo-wschodniej, obejmującej Rzeszowskie i południowe Lubelskie, a także w Cieszyńskim istnieje tendencja do zmiany formacji na *-acja* na spółgłoskowy typ *-acyj*, np. zamiast *kolacyja* mamy *kolacyj*, zamiast *licytacyja* mamy *licytacyj*. Zagadnieniu temu poświęciłem osobną publikację, w której wykazałem, że omawiana tendencja językowa ma szerszy charakter, a więc też *procesyj* zamiast *procesja*, *tęcz* zamiast *tęcza* itd., oraz że zmiany takie występują na ściśle określonych terytoriach (Reichan 2002).

Jeżeli chodzi o sprawę obecności badanych gwarowych wyrazów w polszczyźnie ogólnej, to należy stwierdzić, że brak ich w SL, zaś w SJPD są następujące hasła: *krępacja*, *pielęgnacja*, *rabacja*. W dotychczas wydanych tomach *Słownika polskich leksemów potocznych* (SPLP) znajdziemy hasła *krępacja* i *marnacja*.

Nasuwa się ogólna uwaga dotycząca wszystkich wyrazów z formantem *-acja*. Otóż o ile wyrazy z *-acja* z podstawami słowotwórczymi niełacińskimi i niezachodnioeuropejskimi są formacjami powstałymi na skutek żywego procesu słowotwórczego, o tyle wiele spośród słów z podstawami łacińskimi i zachodnioeuropejskimi nie ma – podobnie jak w polszczyźnie literackiej – motywujących je podstaw słowotwórczych. Różnica w stosunku do polszczyzny literackiej sprowadza się do spraw ilościowych. W polszczyźnie literackiej większy jest procent formacji mających motywujące je czasowniki. Jeśli chodzi o gwary, to często nie wiemy, czy motywującego czasownika brak czy po prostu został on przez badaczy terenowych pominięty.

Źródła

DEJNA K., 1979, *Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego* (N-Ó), „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” XXV, s. 123–276.

- INDSGP: *Indeks a tergo* wyrazów z kartoteki Słownika gwar polskich (do użytku wewnętrznego Zakładu Dialektologii Polskiej IJP PAN w Krakowie).
- INDSJPD: *Indeks a tergo* do Słownika języka polskiego pod red. Witolda Doroszewskiego, oprac. pod kier. R. Grzegorzczkovej, J. Puzyniny, Warszawa 1973.
- INDSL: W. Doroszewski (red.), R. Grzegorzczkova, Z. Kurzowa, J. Puzynina (oprac.), *Indeks a tergo* do Słownika języka polskiego S.B. Lindego, Warszawa 1965.
- INDSSTP: M. Eder, W. Twardzik, *Indeksy do Słownika staropolskiego: alfabetyczny, a tergo, verba absentia, verba expurgata*, Kraków 2007.
- KRAK II: O. Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, t. VI: *Krakowskie*, cz. II, Kraków 1873.
- POZN I: O. Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje...*, t. IX: *W. Ks. Poznańskie*, cz. I, Kraków 1875.
- SEBOR: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- SGP: *Słownik gwar polskich*, red. M. Karaś (*Źródła*, t. 1), J. Reichan (t. 2–9, z. 2), S. Urbańczyk (t. 2–5), J. Okoniowa (t. 6–9, z. 2), B. Grabka (t. 7–9, z. 2), R. Kucharzyk (t. 9, z. 2), t. 1–3: Wrocław – Warszawa – Kraków 1977–1991, t. 4–9, z. 2: Kraków 1992–2016.
- SGPKART: *Kartoteka Słownika gwar polskich PAN* w Zakładzie Dialektologii Polskiej IJP PAN w Krakowie.
- SJPD: W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
- SKARŁ: J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków 1900–1911.
- SL: S.B. Linde, *Słownik języka polskiego. Wydanie drugie, poprawione i pomnożone*, t. I–VI, Lwów 1854–1860.
- SPLP: W. Lubaś (red.), *Słownik polskich leksemów potocznych*, t. I–VII (A–Oż), Kraków 2001–2013, W. Lubaś, K. Skowronek (red.), t. VIII–IX (P–Pir), Kraków 2015–2016.
- SSTP: S. Urbańczyk (t. 1–11, do z. 6), Zespół (t. 11, z. 7–8) (red.), *Słownik staropolski*, Kraków 1953–2002.

Literatura

- BUTTLER D., 1993, *Neologizmy z formantem -acja w powojennej polszczyźnie*, „Prace Filologiczne” XXXVIII, s. 7–15.
- CYRAN W., 1977, *Tendencje słowotwórcze w gwarach polskich*, Łódź.
- DŁUGOSZ-KURCZABOWA K., 1988, *Formant -acja w języku polskim*, „Prace Filologiczne” XXXIV, s. 7–24.
- DOROSZEWSKI W., 1962, *O kulturę słowa. Poradnik językowy*, Warszawa.
- DOROSZEWSKI W., 1963, *Objaśnienia wyrazów i zwrotów: Pielęgowanie – pielęgnacja*, „Poradnik Językowy” nr 1, s. 40–41.
- DOROSZEWSKI W., 1964, *Objaśnienia wyrazów i zwrotów: Krępacja – krępować się*, „Poradnik Językowy” nr 6, s. 283–284.
- DOROSZEWSKI W., 1968, *O kulturę słowa. Poradnik językowy*, t. II, Warszawa.
- KLESZCZOWA K. (red.), 1996, *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych*, Katowice.
- MOSZYŃSKA D., 1976, *Morfologia zapożyczeń łacińskich i greckich w staropolszczyźnie*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- POLACZEK S., 1892, *Wieś Rudawa (pod Krakowem)*, „Biblioteka Wisły”, t. IX, Warszawa.

- PUZYNNINA J., 1969, *Nazwy czynności we współczesnym języku polskim (słowotwórstwo, semantyka, składnia)*, Warszawa.
- REICHAN J., 2002, *Mianownik żeński typu parafij 'parafia', gimnazyj 'gimnazjum', wakacyj 'wakacje'*, [w:] M. Skarżyński, M. Szpiczakowska (red.), *Rozmaitości językowe, ofiarowane Prof. dr. hab. Januszowi Strutyńskiemu z okazji Jego Jubileuszu*, Kraków, s. 257–273.
- REICHAN J., 2012, *Jeszcze o formacjach z formantem -acja derywowanych od podstaw nielacińskich w gwarach polskich na tle danych historycznojęzykowych*, [w:] M. Marczewska, S. Cygan (red.), *W przestrzeni języka. Prace ofiarowane Profesor Elżbiecie Koniusz z okazji jej jubileuszu*, Kielce, s. 463–474.
- SIECZKOWSKI A. [A.S.], 1935, *Co piszą o języku*, „Poradnik Językowy” nr 1, s. 16–18.
- SMÓŁKOWA T., 1976, *Nowe słownictwo polskie. Badania rzeczowników*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- SMÓŁKOWA T. (red.), 1998–1999, *Nowe słownictwo polskie. Materiały z prasy lat 1985–1992*, cz. I: A–O, cz. II: P–Ż, Kraków.
- SMÓŁKOWA T. (red.), 2004–2006, *Nowe słownictwo polskie. Materiały z prasy lat 1993–2000*, cz. I: A–H, cz. II: I–O, cz. III: P–Ś, cz. IV: T–Ż, Kraków.
- SMÓŁKOWA T. (red.), 2010, *Nowe słownictwo polskie. Materiały z prasy lat 2001–2005*, cz. I: A–D, cz. II: E–J, Kraków.
- WESTFAL S., 1954, *Odpryski łaciny*, „Wiadomości” rok IX, nr 22 (426), s. 5.

Words with the -*acja* formant in Polish dialects, against the background of historical linguistic data Summary

Polish dialectal words with the -*acja* formant can be divided into two groups: 1) words with Latin roots borrowed directly from Latin or through the mediation of West European languages, e.g. *administracja* < *administrować* (Lat. *administratio* < *administrare*); *mobilizacja* < *mobilizować* (French *mobilisation* < *mobiliser*, German *Mobilisation* < *mobilisieren*; Lat. *mobilis*); 2) words with Slavic or German roots (in words borrowed from German), e.g. *marnacja* < *marnować* (the Slavic root *marn*); *pielęgnacja* < *pielęgnować* (the German word *pflügen*). The present article describes both groups. A more detailed description of the second group is presented in a separate paper (Reichan 2012).